

УДК 347.51

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2023.11>**С. Галкевич,**

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри приватного права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

В. Никифорак,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ОБ'ЄКТИВНО-ЮРИДИЧНИЙ ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ ДЕЛІКТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Сучасне цивільне законодавство не має визначення добросовісності, хоча правове розуміння цієї категорії має не тільки теоретичне, але і практичне значення. В цивілістиці існують різні підходи до розкриття поняття добросовісності.

Поняття добросовісності бере свій початок від римського "bond fides". В римському праві в ході його розвитку з'явилися договори «доброї совісті», зміст яких визначався не законом, а намірами сторін.

В епоху Середньовіччя принцип добросовісності лежав в основі відносин між купцями, формуючи середньовічний *lex mercatoria*. Середньовічні юристи тлумачили принцип добросовісності таким чином: по-перше, кожна сторона договору має бути вірною своєму слову; по-друге, жодна зі сторін не може отримувати вигоду щодо другої сторони шляхом обману або примусу; по-третє, кожна сторона має виконувати зобов'язання, які визнає будь-яка чесна особа, навіть якщо ці зобов'язання не зафіксовані у договорі [2, с. 89].

Пізніше принцип «доброї совісті» отримав свій розвиток у законодавстві більшості європейських країн. Вимога діяти по «добрій совісті» міститься в главі 242 Німецького цивільного уложення та у ст. 2 Цивільного уло-

ження Швейцарії. В Цивільному кодексі Франції у ст. 6 передбачається заборона порушення приватними угодами законів, що зачіпають суспільний порядок та добрі нрави. Відома категорія добросовісності й англо-американському праву. Так, у ст. 1-203 Уніфікованого торговельного кодексу США передбачається обов'язок добросовісної поведінки при виконанні зобов'язань [2, с. 89].

В українському законодавстві також часто згадується поняття «добросовісності». В Цивільному кодексі поняття «добросовісність» застосовується в якості характеристики суб'єкта або його поведінки в ст. 3 «Загальні засади цивільного законодавства», ст. 12 «Здійснення цивільних прав», ст. 13 «Межі здійснення цивільних прав», ст. 39 «Визнання особи недієздатною», ст. 92 «Цивільна дієздатність юридичної особи», ст. 212 «Правочини, щодо яких правові наслідки пов'язуються з настанням певної обставини», ст. 330 «Набуття добросовісним набувачем права власності на майно, відчужене особою, яка не мала на це права», ст. 344 «Набувальна давність», ст. 387 «Право власника на витребування майна із чужого незаконного володіння», ст. 388 «Право власника на

витребування майна від добросовісного набувача», ст. 389 «Витребування грошей та цінних паперів», ст. 390 «Розрахунки при витребуванні майна із чужого незаконного володіння», ст. 400 «Обов'язок недобросовісного володільця негайно повернути майно особі, яка має на нього право власності чи інше право або яка є добросовісним володільцем», ст. 470 «Право попереднього користувача на винахід, корисну модель, промисловий зразок», ст. 480 «Право попереднього користувача на компонування напівпровідникового виробу», ст. 484 «Права суб'єктів права інтелектуальної власності на раціоналізаторську пропозицію», ст. 500 «Право попереднього користувача на торговельну марку», ст. 507 «Охорона комерційної таємниці органами державної влади», ст. 509 «Поняття зобов'язання та підстави його виникнення», ст. 1215 «Безпідставно набуте майно, що не підлягає поверненню».

Поняття добросовісності також застосовується в Кодексі України з процедур банкрутства, Кодексі торговельного мореплавства України, ЗУ «Про акціонерні товариства», ЗУ «Про захист прав споживачів», ЗУ «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», ЗУ «Про оренду землі» та інших. Потрібно звернути увагу, що в деяких нормативних актах поняття добросовісності застосовується також в негативній формі – недобросовісність.

В об'єктивному розумінні добросовісність розуміється як система вимог до поведінки учасників цивільних правовідносин, закріплена в конкретних правових нормах. Суб'єктивна сторона цього поняття пов'язана з діяннями суб'єкта, які повинні відповідати таким вимогам. В той же час об'єктивна добросовісність – це абстрактна та багатопланова модель поведінки, яка виробляється судовою практикою в якості спільного орієнтиру і стандарту.

Добросовісність в цивільному праві передбачає прояв суб'єктами цивільних правовідносин належної дбайливості дотримання прав і законних інтересів інших учасників майнового обороту.

У західній правовій доктрині добросовісність розглядається в якості категорії вищого порядку для всього приватного права. Добросовісність розглядається як норма, принцип, правило, максима, обов'язок, загальне застереження. Подібна множинність термінів може призвести до плутанини. З огляду на це, паралельно з розвитком доктринальних уявлень про добросовісність, відбувається постійна робота щодо конкретизації та інтерпретації поняття «добросовісність» у нормах міжнародних договорів та рішеннях європейських судів. При аналізі застосування категорії «добросовісність» у договірному праві окремих країн Європи виявляється, що в більшості випадків вона розглядається або в якості загального застереження, або загального принципу права [4, с. 152].

Концепцій визначення добросовісності в об'єктивному розумінні безліч, однак найпоширеніші можна умовно поділити на три групи:

- добросовісність як принцип;
- добросовісність як оціночна категорія;
- добросовісність як презумпція.

Добросовісність як принцип.

Принципи права являють собою основні начала, на яких побудовані галузі і вся система права, створюються та функціонують інститути галузей і норми права. Розкриття сутності правових принципів дозволяє зрозуміти головні правила, на яких ґрунтуються норми конкретного правового інституту; слугують орієнтиром для правотворчої і правозастосовчої діяльності.

В своїй сукупності принципи права не тільки розкривають природу і сутність права, але і відображають специфіку правової системи, а також

її відмінність від інших правових систем. В правовій науці принципи також розуміються як і фундаментальні ідеї та ідеали. Принципи цивільного права представляють собою певні правові ідеали, які відображають закономірності еволюції суспільства і його основні соціально-економічні інтереси.

Також одним з основних завдань принципів права є їх застосування при аналогії права, коли в законодавстві немає норми для врегулювання спору або правової ситуації, а аналогія закону неможлива через відсутність норми, яка б регулювала подібні відносини.

Застосування аналогії права в процесі заповнення правових прогалин в регулюванні цивільних правовідносин, в тому числі і деліктних, передбачає пряме і безпосереднє застосування принципів цивільного права. Одним з таких принципів є принцип добросовісності. Це дозволяє заповнити прогалини у цивільному законодавстві. Необхідність звернення до принципу добросовісності виникає тоді, коли у законодавстві неможливо врегулювати відносини сторін правовими нормами, передбачити різноманітні життєві ситуації. Нагальна потреба застосування добросовісності матиме місце тоді, коли суддя не зможе знайти відповідь на певне питання в законі.

За своєю суттю принцип добросовісності є принципом природного права, і його закріплення на рівні закону не впливає на природно-правовий характер цього принципу. Дія добросовісності проявляється при виникненні і здійсненні цивільних прав і обов'язків та направлена на досягнення рівноваги інтересів між суб'єктами відносин.

Принцип добросовісності активно застосовується при вирішенні різноманітних судових справ, як в договірних так і позадоговірних правовідношеннях. Даний принцип отримав загальне визнання. Він закріплений

у Статуті ООН та інших важливих міжнародних актах. Цей принцип знайшов своє відображення у Віденській конвенції 1969 р.: в її Преамбулі підкреслюється загальне визнання, яке отримав принцип добросовісності, а в п. 1 ст. 31 йдеться про необхідність дотримуватися добросовісності при тлумаченні договорів. Отже, договір повинен тлумачитися відповідно до звичайного значення, яке слід надати термінам договору в їх контексті, а також у світлі об'єкта і цілей договору [4, с. 153].

Принцип добросовісності використовується для визначення правопорушень. Він є критерієм правомірності чи неправомірності дій учасника цивільних правовідносин. Порушення даного принципу може потягнути за собою застосування заходів відповідальності, що безпосередньо пов'язано з інститутами аналогії і межю здійснення цивільних прав та обов'язків, зловживання цивільними правами. Також принцип добросовісності, виконує оціночну функцію, він визначає протиправність поведінки.

При цьому дотримуватися добросовісності повинні не тільки учасники цивільних відносин, цей принцип є обов'язковим і для парламенту, і для судової гілки влади, і для всіх органів виконавчої влади. Однак при виконанні своїх завдань парламент і суди не виступають суб'єктами цивільних правовідносин, тому порушення ними принципу добросовісності не може бути підставою притягнення їх до цивільно-правової відповідальності. Водночас суспільство і Конституційний Суд України можуть і повинні звертати увагу на відповідність нормативно-правових актів та судових рішень принципу добросовісності – це сприятиме дійсно правовому унормуванню цивільних відносин та приведенню судової практики у відповідність до принципу верховенства права.

Спроможність добросовісності виконувати роль засади цивільно-правового регулювання значною мірою

визначається позицією законодавця та судової влади. Наприклад, парламент, керуючись доброю совістю, при внесенні змін до законів, що встановлюють цивільну відповідальність повинен враховувати:

- можливе зловживання домінуючими учасниками правовідносин перевагами свого становища;

- балансу значимості майнових та немайнових інтересів кожної із сторін, питомої ваги їх ймовірних втрат;

- реалізацію превентивного і компенсаційного потенціалу цивільної відповідальності.

В договірних правовідносинах від встановлення добросовісності поведінки, залежить визнання договору недійсним. Наприклад, відповідно до висновків встановлених у постанові Верховного Суду України від 12 жовтня 2016 року укладення одним із подружжя договору щодо розпорядження спільним майном без згоди другого з подружжя може бути підставою для визнання такого договору недійсним лише в тому разі, якщо суд установить, що той з подружжя, хто уклав договір щодо спільного майна, та третя особа – контрагент за таким договором, діяли недобросовісно, зокрема, що третя особа знала чи за обставинами справи не могла не знати про те, що майно належить подружжю на праві спільної сумісної власності, і що той з подружжя, хто укладає договір, не отримав згоди на це другого з подружжя.

Один з головних тезисів проти введення добросовісності в якості принципу цивільного права – невизначеність даного поняття і, внаслідок цього, розширення суддівського розсуду. Однак визначати, чи відповідають дії сторін угоди критеріям добросовісності, законодавець доручає суддям – особам, які відповідають жорстким морально-етичним вимогам. При цьому не викликає сумнівів той факт, що механізми реалізації суддівського розсуду необхідні в законодавстві, оскільки закон об'єктивно

не встигає за зміною суспільних відносин. Тим не менш, доцільно все ж закріпити в законі критерії добросовісної поведінки, а також дати нормативне визначення самому поняттю «добросовісності».

Добросовісність як оціночна категорія. Під оціночними категоріями розуміють загальні та абстрактні поняття, які закріплені в законодавстві, і спрямовані на те, щоб надати правозастосувачу в межах конкретної справи відносно свободу дій.

Оціночні категорії цивільного права – це відносно-визначені положення, сформульовані в цивільно-правовій нормі шляхом закріплення найбільш спільних ознак, властивостей, якостей, зв'язків і відносин різноманітних предметів, явищ, дій, процесів, що передбачають в рамках змістовних критеріїв, встановлених законодавцем, самостійну оцінку правозастосувачем поведінки в конкретній ситуації у відповідному соціальному середовищі і у відповідний час з урахуванням внутрішніх переконань.

Поняття добросовісності в цивільно-літературній літературі справедливо відносять до оціночних категорій. Саме специфічні характеристики добросовісності як оціночної категорії слід враховувати правозастосувачу в процесі реалізації норм Цивільного кодексу, які вказують на «добросовісність».

Варто вказати на те, що, коли по тим чи іншим причинам точне регулювання відносин є неможливим, законодавцю простіше виразити свою думку в загальній невизначеній формі, надавши потім заповнення подібного «каучукового» параграфу на розсуд суду. Це буде економніше шляхом застосування одного терміну, маючого широкий зміст, ніж перераховувати всю сукупність явищ.

З оціночної природи поняття «добросовісність» випливає важливий висновок, що переважно, саме оціночні поняття, в силу своєї абстрактності, невизначеності і частіше за

все незалежного внутрішнього змісту, є вираженням принципів або ж стандартів відповідної або невідповідної поведінки – визначеного набору властивостей, який повинен бути притаманний об'єктам, які підлягають оцінці.

Створення чітких норм закону – одне з напрямлень забезпечення ефективності правового регулювання. Від чіткості формулювання норми залежить її практична реалізація. Однак, неможливо в законодавстві конкретизувати норму для всіх видів відносин. Для цього в цивільному праві застосовуються норми з оціночними категоріями, такими як: справедливість, добросовісність та розумність.

Оціночні категорії надають суб'єктам правозастосування свободу тлумачення. Використання оціночних категорій є проявом динамізму права, тим самим через судову практику здійснюється конкретизація та уточнення правових норм. Адже об'єктивно не можливо передбачити в законі всі конкретні життєві ситуації, навіть така спроба стала би просто перешкодою реалізації права.

Добросовісність суб'єктів цивільного права завжди оцінювалась і сьогодні оцінюється та розуміється на основі розуміння добра і зла та моральних принципів, що склалися в суспільстві. Тому добросовісність може бути розкрита тільки через категорію добра і зла. Це робить практично неможливим її точне визначення.

Особливістю цієї оціночної категорії є те, що вона нерозривно пов'язана з моральними принципами суспільства, зі зміною яких змінюються і критерії добросовісності. З цього приводу слушним є твердження Є. Ерліха: «Що за німецьким правом, являє собою зловживання правом, в яких випадках є порушення “Treu und Glauben” або «добрих намірів» – цього ми зараз не дізнаємось, так як закон нічого про це не говорить; ми дізнаємось про це тільки з судових рішень через сто років...» .

Ефективність цивільного законодавства проявляється через здатність закону адекватно регулювати процеси, які відбуваються в суспільстві, тому цивільно-правовому регулюванню притаманна формальна визначеність. Ясність та конкретність цивільно-правової норми має визначальне практичне значення.

Значна частина цивілістів вважає, що закон не може в повній мірі визначити спільні критерії добросовісності. Це може зробити суд при розгляді конкретного спору. І тільки аналіз судових рішень, які містять оцінки поведінки учасників цивільних відносин з точки зору добросовісності найбільш типових ситуаціях, дозволить виробити спільні підходи. Параметри оціночних понять можуть бути визначені тільки судовою практикою.

Ще з часів Давнього Риму певні моральні регулятори (і передусім так звана добра совість, або добросовісність) сприймаються як такі, що мають безпосередню юридичну силу, а активне використання вітчизняним законодавцем зазначеної морально-правової категорії органічно вписується в європейський і загальносвітовий правовий контекст, оскільки ідея добросовісності нині значною мірою впливає на зміст міжнародно-правового регулювання, особливо у сфері міжнародних комерційних відносин, та сприйнята внутрішнім законодавством багатьох країн з розвинутими економіками [7, с. 114].

Отже, реалізація добросовісності як оціночної категорії, здійснюється судом шляхом порівняння поведінки особи зі стандартом поведінки «звичайної особи», яка склалася в той момент в суспільстві. Однак у кожного правозастосувача свої стандарти поведінки «звичайної особи», які можуть суттєво відрізнятись. Тому принцип добросовісності є достатньо абстрактним, що вказує на те, що оціночні категорії цивільного права як явище є не тільки об'єктивним, але і суб'єктивним.

Добросовісність як презумпція при оцінюванні поведінки учасника правовідносин. Презумпції здійснюють ефективний вплив на суспільні відносини після їх закріплення у нормах права, в результаті узагальнення суспільної практики щодо вирішення життєвих ситуацій. Таким чином, вони набувають формалізованого, загальнообов'язкового характеру, а їх порушення або неправильне використання спричиняє застосування санкцій. Окремі з презумпцій мають загальноправове значення та виконують роль принципів права, а саме: презумпція невинуватості, знання законів та інших нормативно-правових актів, добросовісності, законності правового акту та інші.

А.Х. Регла розрізняє презумпції-норми та презумпції-принципи. В першому випадку істинність презюмованого факту буде залежати від доведення базового факту; в той час як у другому випадку, істинність презюмованого факту не залежить від будь-яких умов. Презумпції-принципи (презумпція невинуватості, добросовісності та ін.) – діють категорично, вони не передбачають інших умов окрім тих, що визначені їх змістом, мають важливе значення і відіграють важливу роль у процесі при прийнятті рішень. В той час як презумпції-норми відіграють незначну роль у процесі, виконуючи роль інструменту, що допомагає подолати безвихідну ситуацію [1, с. 656].

Варто зазначити, що дослідники досить часто визнають добросовісність принципом-презумпцією приватного права, проте в більшості випадків не відокремлюють особливості цих засобів правового регулювання, що значно звужує концептуальне сприйняття добросовісності, а також певним чином обмежує її застосування в правореалізаційному процесі. Деякі дослідники визначають, що визнання добросовісності принципом чи загальною засадою правового регулювання

внаслідок універсальності регулювання приватно-правових відносин не вимагає виокремлення презумпційних ознак [5, с. 6].

Презумпція добросовісності є однією з основоположних правових презумпцій. Вона була сформована ще в римському приватному праві, та виражалася формулами: “*quivis graesumitur bonus donec probetur contrarium*” («кожен вважається чесним, поки не доведено протилежне»), “*bona fides semper praesumitur, nisi malam fidem adesse probetur*” («добросовісність завжди припускається, якщо не доведено злого умислу»), “*malum non praesumitur*” («дурне не презюмується») [9, с. 60–62].

На думку багатьох вчених, презумпція невинуватості сформувалась як прояв презумпції добросовісності громадян, яка теж входить до числа загальноправових презумпцій. У сучасному законодавстві презумпції невинуватості та добросовісності закріплені як відокремлені правові положення.

Закріплення поняття «добросовісності» саме як презумпції здійснене в пункті 5 статті 12 Цивільного кодексу: «якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом». З цього випливає, що добросовісність поведінки учасників цивільних правовідносин визнається у будь якому разі, якщо інше не буде встановлене судом. В свою чергу ст. 509 ЦК України встановлює, що зобов'язання повинні ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості, що свідчить про непряме закріплення презумпції добросовісності у цій правовій нормі.

Таким чином, встановлення презумпції добросовісності, з одного боку, дозволяє стороні вільно реалізовувати свої права і обов'язки, з другого – бути захищеною від

недобросовісних чи недружніх дій з боку інших учасників цивільних правовідносин, таких як зловживання правом чи недобросовісна конкуренція. З огляду на це встановлену в ст. 12 ЦК України презумпцію добросовісності учасників правовідносин належним чином підкріплено положенням ч. 3–5 ст. 13 ЦК України, яка визначає, що: «Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Не допускаються використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монополієм становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція [3, с. 202].

Правильною вбачається точка зору В.М. Тертишника, який пропонує закріпити принцип добросовісності у Конституції України таким чином, що кожна людина має честь і гідність, вважається добросовісною, кожен учасник будь-яких відносин вважається діючим чесно, порядно та згідно із законом, поки не доведено інше і не встановлено судовим рішенням [7, с. 313].

Можна зробити висновок, що добросовісність в об'єктивному розумінні є оціночним принципом цивільного права, який вказує на обов'язок учасника цивільних правовідносин при здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків дотримуватись прав і законних інтересів інших осіб. Об'єктивно-юридичний зміст добросовісності деліктної відповідальності в цивільному праві визначається як формально-визначена вимога сумлінного і чесного виконання деліквентом суб'єктивних обов'язків, дотримання прав та законних інтересів потерпілого.

Робота присвячена дослідженню поняття добросовісності в об'єктивному розумінні. Попри те, що

поняття добросовісності бере свій початок від римського “bond fides”, при визначенні добросовісності як суб'єктивної категорії, так як і у випадку визначення добросовісності в об'єктивному значенні, цивілісти не можуть досягти згоди.

Об'єктивно-юридичний зміст добросовісності деліктної відповідальності в цивільному праві визначається як формально-визначена вимога сумлінного і чесного виконання деліквентом суб'єктивних обов'язків, дотримання прав та законних інтересів потерпілого. Розвиток доктринальних концепцій у цивільному праві спричинив неоднозначне обґрунтування положень про об'єктивно-юридичний зміст добросовісності в цивільному праві, сфера яких поширюється на розуміння вищезгаданого поняття як принципу, оціночної категорії та презумпції.

За результатами проведеного дослідження констатовано, що одним з головних тезисів проти введення добросовісності в якості принципу цивільного права – невизначеність даного поняття і, внаслідок цього, розширення суддівського розсуду. Однак визначати, чи відповідають дії сторін правовідносин критеріям добросовісності, законодавець доручає суддям. При цьому не викликає сумнівів той факт, що механізми реалізації суддівського розсуду необхідні в законодавстві, оскільки закон об'єктивно не встигає за зміною суспільних відносин. Тим не менш, доцільно все ж закріпити в законі критерії добросовісної поведінки, а також дати нормативне визначення самому поняттю «добросовісності».

Добросовісність є оціночним принципом цивільного права, який в першу чергу вказує на обов'язок учасника цивільних правовідносин при здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків дотримуватись прав і законних інтересів інших осіб.

Реалізація добросовісності як оціночної категорії, здійснюється судом шляхом порівняння поведінки особи зі стандартом поведінки «звичайної особи», яка склалася в той момент в суспільстві. Однак у кожного правозастосовувача свої стандарти поведінки «звичайної особи», які можуть суттєво відрізнятися. Тому принцип добросовісності є достатньо абстрактним, що вказує на те, що оціночні категорії цивільного права як явище є не тільки об'єктивним, але і суб'єктивним.

Ключові слова: принцип добросовісності, деліктної відповідальності, потерпілий, деліквент, правопорушення.

Halkevych S., Nykyforak V. Objective and legal content of the principle of good faith of tort liability in civil law

The work is devoted to the study of the concept of good faith in an objective sense. Despite the fact that the concept of good faith originates from the Roman “bond fides”, when defining good faith as a subjective category, as well as in the case of defining good faith in an objective sense, civilians cannot reach agreement. The objective and legal meaning of good faith in tort liability in civil law is defined as a formally defined requirement of conscientious and honest performance by the delinquent of subjective duties, compliance with the rights and legitimate interests of the victim. The development of doctrinal concepts in civil law caused an ambiguous justification of the provisions on the objective-legal content of good faith in civil law, the scope of which extends to the understanding of the above-mentioned concept as a principle, evaluative category and presumption.

According to the results of the conducted research, it was

established that one of the main theses against the introduction of good faith as a principle of civil law is the uncertainty of this concept and, as a result, the expansion of judicial discretion. However, the legislator instructs judges to determine whether the actions of the parties to the legal relationship meet the criteria of good faith. At the same time, there is no doubt that the mechanisms for exercising judicial discretion are necessary in the legislation, since the law objectively does not keep up with changes in social relations. Nevertheless, it is advisable to enshrine in the law the criteria of good faith behavior, as well as to give a normative definition to the very concept of “good faith”.

Good faith is an evaluative principle of civil law, which primarily indicates the obligation of a participant in civil legal relations to observe the rights and legitimate interests of other persons when exercising their rights and fulfilling their duties.

The realization of good faith as an evaluation category is carried out by the court by comparing the behavior of a person with the standard of behavior of an “ordinary person” that existed at that time in society. However, each law enforcer has its own standards of “ordinary person” behavior, which may differ significantly. Therefore, the principle of good faith is quite abstract, which indicates that the evaluative categories of civil law as a phenomenon are not only objective, but also subjective.

Key words: the principle of good faith in tort liability, victim, delinquent, offense.

Література

1. Regla A. J. Notas sobre “presunciones” de Daniel Mendonca. Doxa: Cuadernos de filosofía del Derecho. 1999. № 22. P. 656–678.

2. Алексашина Ю. Реалізація принципів добросовісності, справедливості,

розумності при договірному регулюванні цивільних відносин. *Юридична Україна*. 2012. № 11. С. 88–92.

3. Бакалінська О. О. Категорія «добросовісність» в цивільному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 200–204.

4. Бакалінська О. О. Концептуальні підходи до визначення змісту поняття добросовісність у західній правовій доктрині. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 150–154.

5. Бакалінська О. О. Особливості реалізації презумпції добросовісності в конкурентному праві України. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 15. С. 5–9.

6. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 272 с.

7. Тертишник В. М. Гарантії істини та захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі : монографія. Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС України, Арт-Прес, 2002. 409 с.

8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. Ст.ст. 652, 1043. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/>

9. Черемнов Д. В. Категорія добросовісності у контексті зловживання цивільним процесуальним правом: матеріали круглого столу «Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії» (м. Одеса, 27 лист. 2015 р.). *Одеса : Фенікс, 2015. С. 60–62.*

